

УКРАЇНСЬКІ ТЕРЕНИ І ПОСТАТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ТРАКТУВАННІ ПОЛЬСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Набуття Україною незалежності та відродження Речі Посполитої (Третьої) активізувало зацікавлення українських і польських істориків спільною минувиною. До певної міри актуалізують цей дослідницький інтерес ювілейні дати пов'язані з початком визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та Переяславською угодою. Окрім джерелознавчих і узагальнюючих робіт науковці активно опрацьовували й історіографію проблеми. До нашого розгляду потрапили не тільки напрацювання професійних істориків, але й аматорські роботи, які справили відповідний вплив на сприйняття загалом подій далекої минувшини. Маємо зазначити, що польська історична думка в оцінці українського козацтва загалом і постаті Б. Хмельницького, зокрема, пройшла складний шлях. Якщо раніше визвольна війна і її ватажок сприймалися нею зазвичай у «темних» тонах, то останнім часом маємо більш виважену оцінку. Особливо маємо підстави відзначити працю Я. Качмарчика присвячену постаті Б. Хмельницького. Не всі твердження автора сприймаються позитивно вітчизняними дослідниками, але факто є те, що дана монографія стала знаковою подією не тільки для польської, але й української історичної науки.

Ключові слова: історіографія, Б. Хмельницький, козаки.

Досліджуючи події XVII ст. польські науковці особливої ваги надавали подіям пов'язаним з постаттю українського гетьмана Богдана Хмельницького. Д. Вирський звертає увагу на ту обставину, що автори перших праць про козаків намагалися з'ясувати причини їхньої появи, особливості тогочасного суспільного устрою, дослідити взаємини між козаками та іншими суспільними верствами, осягнути їхню роль в історичній долі давньої Речі Посполитої [1]. Увага до постаті Богдана Хмельницького як на фаховому, так і на дилетантському рівні не вщухала навіть попри періодичні офіційні чи неофіційні заборони, впродовж трьох із половиною століть. Польські дослідники достатньо критично [3], а зачасти й упереджено [4] ставилися до особистості гетьмана.

Маємо на меті розглянути основні концепти і оцінки польської історіографії другої половини ХХ століття (часів ПНР) та початку ХХІ століття (третьої Республіки) стосовно українського козацтва середини XVII століття та оцінки особистості гетьмана Богдана Хмельницького.

Повоєнні польська історична наука знаходилася під впливом партійних догматів та концептуальних засад радянської історіографії. Разом із тим, науковці сусідньої країни зберігали ще певну самостійність у судженнях та виборі проблематики дослідження. У 1948 р. до 300-річчя початку визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, польські історики присвятили серію статей з нагоди цієї події. Так, увагу відомого польського історика Войцеха Томкевича привернув ет-

нічний склад і суспільна приналежність українського козацтва XVI і XVII століття [15]. Значна частина польських дослідників вважає, що союз козаків із татарами забезпечив успіх визвольної війни під проводом Б. Хмельницького на її початковому етапі. Так, Богдан Барановський зазначав, що самі чутки про наближення козацько-татарського війська викликали паніку серед поляків. Як приклад навів втечу без бою значної частини «посполитого» війська під Пилявцями [16, с. 283].

Трьохсотріччя Переяславської угоди, яке максимально намагалася використати радянська пропаганда активізувало дослідження козацької проблематики польськими науковцями. Богдан Барановський і Софія Лібішовська здійснили аналіз добутоків польської історіографії у вивченні національно-визвольної боротьби українського народу в XVII ст. [7]. На їх переконання мало яка проблематика була настільки тенденційно висвітлена в шляхецькій і буржуазній польській історіографії як визвольна війна українського народу в XVII ст., адже історики намагалися виправдати експансію шляхти на Схід, тоді як виступи проти неї трактували як «дикі свавілля» та «прояв схильності до анархії» [7, с.197]. Аналізуючи погляди Яблоновського автори констатували, що дослідник у повстанні Б. Хмельницького бачив елементи національно-визвольної боротьби [7, с.205].

Достатньо цікавою є позиція представників краківської історичної школи. Так, Юзеф Шуйський вважав козацько-селянський виступ «вбивчою соціальною війною» обумовленою утисками латифундистів, примусом до унії і політикою єзуїтів. Разом із тим, на переконання Ю. Шуйського, до протистояння гетьмана підштовхнули причини особистого характеру [8, с. 280]. Польські дослідники акцентували свою увагу на головній тезі краківської історичної школи, яку висловив ще один її ключовий представник – Міхал Бобжинський. На його переконання занепад сильної влади свідчив про розклад шляхетської держави в XVII ст. [9]. В свою чергу автори вище зазначеної статті були переконані, що докладне уявлення про погляди М. Бобжинського можемо отримати внаслідок всебічного вивчення його рукописної спадщини [7, с. 208].

Вкрай націоналістичні погляди польської спільноти на Україну висловив Францішек

Равіта Гавронський, поміщик, родом із Київщини [13], історик-самоучка, що не володів дослідницькими методами зачасти послугувався сумнівними джерелами інформації. Богдан Барановський і Софія Лібішовська акцентували увагу на тому, що дослідник-аматор характеризує постать Б. Хмельницького не жалкував негативних епітетів. «Категорично відкидав він всі ті джерела, які не подавали українських повстанців у якомога чорніших барвах» [7, с. 211].

Деяке інше місце в польській історіографії стосовно польсько-українських відносин в XVII ст. посіла творчість Людвіка Кубалі. На думку авторів статті, Л. Кубалю протистояв «песимізму» представників краківської історичної школи. Вони відмітили, що праці львівського історика, які вийшли після 1880 р. були присвячені повстанню Б. Хмельницького. Протиставляючи гетьмана особистості Кромвеля він зазначав, що якщо Кромвель возвеличив свою вітчизну, то гетьман її знищив і зрадив [10, с. 7]. Переяславська рада отримала негативну оцінку Л. Кубалі [11]. Ми повністю поділяємо думку авторів статті, що праці Л. Кубалі «окрім своїх численних фактографічних помилок в хронології і т.д. – до тепер мають відповідну вагу, хоч і вимагають певної переоцінки» [7, с. 210].

Ревізії загальновідомих підходів домагався Ольгерд Гурка [14], стверджуючи, що праці Л. Кубалі обумовили викривлений образ польської минувшини XVII ст. Б. Барановський і С. Лібішовська вважали, що на момент його публікації польська історіографія «не спростувала всіх помилок і фактів поданих в історичних замальовках львівського історика» [7, с. 211]. Репліки О. Гурки викликали протести в середовищі польських істориків 1930-х років. Багато хто з них, як наприклад В. Конопчинський, М. Кулель, З. Лясоцький атакували його за нападки на національні святині, за критику політики Другої Речі Посполитої стосовно України. Не маючи, що протиставити його загальним підходам, критики піднімали на щит дрібні упущення дослідника (наприклад, стосовно чисельності татарського війська). Якщо далі вести мову про Л. Кубалю, то окрім нього у львівському середовищі хоч і опосередковано розглядав національно-визвольну бороть-

бу українського народу А. Прохаска [12]. Його оцінки достатньо тенденційні, є наслідком клерикально-націоналістичного підходу автора.

Політичні та ідеологічні чинники, як можна спостерігати за останні півтора десятиліття в Україні та, частково, у Польщі, регулярно посилюють інтерес до котроверсійної біографії гетьмана, його вчинків, наслідків діяльності, супроводжуючись, як нерідко трапляється в аналогічних ситуаціях, створенням зі складної, суперечливої, трагічної постаті Б. Хмельницького національного ідола, усі дії якого набули містичного, пророчого, апіорно історично-виправданого характеру [2].

Аналізуючи у вступі до українського видання, вагоме опрацювання Я. Качмарчика щодо постаті Б. Хмельницького добре знайий в Україні польський історик Станіслав Стемпень зазначив: «У пантеоні українських національних героїв гетьман Богдан Хмельницький безумовно, займає чільне місце. Саме він, очолив бунт Війська Запорізького проти Речі Посполитої, став символом українських державницьких прагнень нової доби. Адже без огляду на те, якими мотивами керувався Хмельницький у момент вибуху повстання, наступні покоління українських незалежницьких діячів бачили в цих подіях спробу відображення української державної традиції, що нав'язувала до часів Київської Русі.

Тепер ми дивимося на ці події з перспективи трьох з половиною століть. Уже кілька років ми можемо подивитися на них з перспективи існування незалежної і соборної Української держави. Все це повинно сприяти формуванню об'єктивної оцінки, поглядів на історію України без емоцій. Однак справа ця є непростою. Наш образ тих подій, тих героїв формується під кінець XIX на початку XX століття, в період поневолення українського і польського народів, коли історію писали не лише задля наукового пізнання минулого, але й «для підтримки духу». Отож дуже часто поставала чорно-біла картина. Поширювалися крайні стереотипи: герой або нікчема, приятель або ворог. Саме так було з Хмельницьким. Для українців він є постаттю, що не підлягає дискусії, хоч і її не сприймали цілком критично, якщо зважи-

ти, що навіть Тарас Шевченко, маючи на увазі союз із Росією, з гіркотою писав: «Богдане, Богдане, нерозумний сину». Але якщо взяти до уваги державотворчі зусилля Богдана Хмельницького, то він, без сумніву, є однією з небагатьох історичних постатей, яку позитивно оцінювали як представники «народницької», так і «державницької» української політичної школи» [18, с. 5].

Аналізуючи не просту минувшину наших народів Владислав Анджей Серчик у вступі до своєї монографії зазначив: «Окрім різних суперечок, колотнечі, а навіть збройного протистояння між поляками і українцями виявилось, що є вони приречені на спільне життя, а їх історію в жоден спосіб не дається розірвати і трактувати окремо. Культура польська без України стала би убога і провінційна, подібно як українська без Польщі» [19].

Сучасні підходи до вивчення подій середини XVII століття здійснив у своїй монографії Генрик Літвін. Автор зазначає, що проблема «польської експансії на Схід» є одним із ключових питань в дослідженні історії Речі Посполитої. Теза про те, що рух до колонізації просторів земель, які знаходилися на схід від теренів Пястоської Польщі був одним із головних двигунів польської закордонної політики, є міцно розповсюдженою як в польській, так і в історіографії сусідів. Була вона оздоблена одночасно в білій – «здобутки плуга польського» – так і чорній – «польська окупація України» – легендах. Одночасно процес реалізації цих експансійних намірів, так званий «*rzeczywisty napływ*» поляків на Україну, був до того досліджений у незначній мірі [17].

Після монографії «Богдан Хмельницький» авторства Януша Качмарчика [5] черговим вартим уваги дослідженням є праця Юзефа Геровського [6]. Цей польський науковець характеризує першу половину XVII століття, яка передувала визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького зазначає, що українські терени Волині та Київщини перебували у стані розквіту господарства і культури завдячуючи наслідкам унії 1569 року. Принагідно, автор вважає, що цей розквіт досягався за рахунок посилення експлуатації (зростання панщини) українських селян з боку місцевої та польської шляхти, з

боку орендарів і також управителів із числа євреїв. На цю ситуацію накладався спротив православної церкви щодо Брестської унії. Окрім того сформувалися суспільні прошарки, які прагнули до створення власної державності, зокрема до цього тяжіла українська шляхта і міщани. Вагому роль в процесі формування освічених національних кадрів відіграла закладена Петром Могилою в Києві академія. Як вірно зауважує дослідник, ці устремління мали підтримку з боку козацтва, яке було невдоволене численними обмеженнями, що накладалися на нього [6, с. 3, 19-20].

На відмінну від Я. Качмарчика, який піддав сумніву приналежність Б. Хмельницького до шляхти, Ю. Геровський веде мову про нього як про шляхтича [6, с. 21]. Науковець окрім особистих мотивів, які спонукали гетьмана до рішучих дій, звертає увагу на зовнішні чинники, що й обумовили поширення війни на всі заселені українцями терени. Польське коронне військо мало досвід збройної боротьби з татарами і козаками теж. Але, повною несподіванкою, на думку автора, був спільний виступ козаків із кіннотою Тугай Бея проти коронного війська Мі-

колая Потоцького. Тому участь польських підрозділів у битві під Жовтими Водами та Корсунем була безрадісною, а гетьмани М. Потоцький і М. Каліновський потрапили в полон. На глибоке переконання автора роботи, такої нищівної поразки польське військо не зазнавало ще з часів, коли гетьман Жулківський загинув під Цецьорою. Того разу поразка була ще більш небезпечною, адже співпала зі смертю короля Владислава IV [6, с. 23-24].

Дослідник звернув увагу на той факт, що як з українського так і польського боку були як прихильники порозуміння, так і противники. Він свідомий того, що досягнута з Яном Казимиром угода була не тривалою, так як пункти в яких передбачалося повернення польської шляхти у свої маєтності, викликав невдоволення селян і частини козаків. У послідуючих діях Б. Хмельницького польський історик вбачає не тільки кроки направлені на створення української державності, але й можливість у рамках Речі Посполитої стати третьою, поруч з полками і литовцями рівноправною стороною федеративного об'єднання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вирський Д. «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річесполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.) / Д. Вирський. – Київ, 2005.
2. Виноградов Г.М. Особливості інтеграції регіону Подніпров'я в концепцію українського ранньонаціонального міфу (перша половина XVII ст.) // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Дн.: [Б.В.], 1998. – Вип 1: Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції. – С.35-40.
3. Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem. – Warszawa, 1909; Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem. – Wydanie nowe. – Kraków: Druk W.L. Anczyca i spółki, 1925.
4. Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki. – Lwów, 1906-1909. – Т.1-2.
5. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1988.
6. Gierowski J. Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648-1763). – Kraków, 2001.
7. Baranowski B., Libiszowska Z. Problem narodowo-Wyzwolińczej walki ludu ukraińskiego w XVII w. w historiografii polskiej // Kwartalnik historyczny. – 1954. – R. LXI. – S.197-217.
8. Szujski J. Historii polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście. – Warszawa, 1880.
9. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. – Kraków, 1879.
10. Kubala L. Wojna moskiewska 1654-1655 r. – Warszawa, 1910.
11. Kubala L. Przysięga w Perejasławiu i «Stati» B. Chmielnickiego // Kwartalnik Historyczny. – 1904. – Т.ХVІІІ.
12. Prochaska A. Z czasów Chmielnickiego // Przegląd Powszechny. – 1918.
13. Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki. – Т.2. – Lwów, 1906; Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w. – Warszawa, 1922.
14. Górka O. Ogniem i mieczem a rzeczywistość historyczna. – Warszawa, 1934.
15. Tomkiewicz W. O składzie społecznym i etnicznym kozaczyzny ukraińskiej na przełomie XVI i XVII wieku // Przegląd historyczny. – 1948. – Т.ХХХVІІІ. – S.248-260.
16. Baranowski B. Geneza sojuszu kozacko-tatarskiego z 1648 r. // Przegląd historyczny. – 1948. – Т.ХХХVІІІ. – S. 276-285.
17. Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę. 1569-1648. – Warszawa, 2000. – 224 s.
18. Степень С. Вступ / Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль-Львів: Друк. Василян, 1996. – 326 с.
19. Serczyk W.A. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651. – Warszawa. – 1998. – 370 s.

**THE UKRAINIAN TERRITORIES AND BOGDAN KHMELNYTSKY'S
IDENTITY IN INTERPRETATION OF THE POLISH RESEACHERS
the second half of XX – the beginning of XXI centuries**

Acquisition of independence of Ukraine and the revival of the Polish-Lithuanian Commonwealth (third) maid active interest of the Ukrainian and Polish historians in general past. In a certain measure the anniversaries connected with the beginning of the liberating war under Bogdan Khmelnytsky agreement made active this research interest. Except the source study and generalizing works scientists considered also a problem historiography. Not only researches of professional historians, but amateur works which had a certain influence on perception of events of the remote past hare got to the field of our sight. Have to note that the Polish historical assessment of the Ukrainian Cossacks, generally, and Bogdan Khmelnytsky, separately, has passed a difficult way. If earlier liberating war and its leader ware perceived by the Polish historians in dark tones, then recently we have an assessment more deeply thought. It especially necessary to allocate Ya. Kochmarik's work devoted to the identity of Bogdan Khmelnytsky. Not all statements of the author are perceived positively by domestic researchers, but this monograph is a milestone event not only for the Polish, but also for the Ukrainian historical science.

Key words: *historiography, Bogdan Khmelnytsky, the Cossacks.*

Рецензенти: *Смолінський А., д.і.н., професор;
Сінкевич Є. Г., д.і.н., професор.*

© Ткачук А.І., 2017

Дата надходження статті до редколегії 02.02.2017